

20.57x27.76	1/2	עמוד 36	הארץ - מוסף הארץ	22/01/2021	75955157-4
מאגנס - הוצאת ספרי - 25910					

חברי בריגדת הנייר השתמשו בתחבולות וסיכנו שוב ושוב את חייהם כדי להציל ספרים משיני הנאצים
עופר אדרת עמוד 36

הסתכלו עליהם כעל משוגעים: במקום להבריח מזון, הם הבריחו ספרים

בשעה שבה חבריהם ניסו להציל חיים, קבוצה של עשרות אינטלקטואלים מגטו וילנה התמקדה בהצלת אוצרות הרוח של העם היהודי – ראשית מידי הנאצים, ובהמשך מידי הרוסים. מחקר חדש שופך אור על השיטות הבלתי נתפסות שבהן עשו זאת

עופר אדרת

עובד כפייה במכון התרבות יוון בוויילנה. אסירי הגטו הצליחו להציל יצירות של הרצל, שלום עליכם וביאליק צילום: יוון

●●● כשפרופ' דוד פישמן שמע בקיץ האחרון על סגירתה הזמנית של הספרייה הלאומית, בעקבות משבר הקורונה, הוא התמלא עצב. פישמן אמנם חי במרחק של אלפי קילומטרים ממדפי הספרים בירושלים, אך מחקריו על המבצע ההרואי להצלת ספרים יהודיים מידי הנאצים הבהיר לו עד כמה גדולה חשיבותם להישרדותו הרוחנית של העם. בשיחה מביתו בניו יורק אמר בחודש שעבר, בקול שבור, כי הוא מתקשה להשלים עם העובדה שגיבורי מחקריו – קבוצת אסירי גטו וילנה – סיכנו את חייהם כדי להציל ספרים משיני הנאצים, אך כעת מדינת היהודים נאלצת לסגור ספריות בגלל מגפה.

עיון בספרו "מחתרת הנייר – המלחמה על אוצרות הרוח של ירושלים דליטא", שראה אור לאחרונה בעברית (הוצאת מאגנס, בתרגום סיון בסקין), מעביר, עם זאת, מסר אופטימי, שבמרכזו ניצחונה של הרוח. הסיפור האמיתי והלא-ייאמן שהוא מתעד בספר הוא פרי מחקר היסטורי מקיף שנמשך שבע שנים בשש ארצות. במהלכו שם את ידו על תעודות ביידוש, בגרמנית, בעברית, באנגלית וברוסית, ובכלל זה יומנים, מכתבים, זיכרון נות וראיונות. התוצאה מרשימה. פישמן הצליח לקחת סיפור שעיקרו כבר נחשף בעבר, אך לצקת בו תוכן חדש תוך ירידה לפרטי-פרטים כפי שמעולם לא נעשה לפני כן.

גיבורי מחקריו הם כמה עשרות יהודים אינטל-קטואלים מגטו וילנה, שגויסו ב-1942 בידי הגרמנים לעבודת כפייה יוצאת דופן. היא לא התנהלה תחת השמש הקופחת או בקור מקפיא, וגם לא כללה רצח, מכות, אימים ועונשים. רובה ככולה נעשה ב"משרד", בתנאים משופרים, שנראים כלור-קסוס בהתחשב בנסיבות ובתקופה.

המשימה של עובדי הכפייה האלה היתה למיין עשרות אלפי ספרים וכתבי יד שהנאצים בזו ממוסדות ומאנשים פרטיים, כדי להחליט אילו ספרים ראוי לשמור ואלו חסרי ערך ויש לשלוח להשמדה. הספרים שלא עברו את ה"סלקציה" נש-לחו למשרפות ולבתי חרושת לנייר. אלה שנמצאו חשוכים מדי – נשלחו לגרמניה.

בבריגדה הועסקו כמה עשרות יהודים, בהובלת המשוררים שְמֶרְקָה קֶצ'רגינסקי (שהיה או בן 34) ואברהם סוּצְקֶר (בן 29, ולימים גדול משוררי היידיש במאה ה-20). חברי הבריגדה סיכרו למלא את הפקודות כלשונו, והקפידו לנצל את תנאי העבודה המשופרים שבהם עבדו, שכללו גם פיקוח רופף במיוחד, כדי להציל אלפי ספרים וכתבי-יד נדירים. הם חילצו אותם מהערימות, ולקראת סופו של יום העבודה היו עוטפים את גופם בניירות ומניסים ספרים לתוך בגדיהם.

בחוודשי החורף הקרים הם הקפידו ללבוש מעילים כבדים וכמה שכבות בגדים, כדי להקל על המשימה. בהמשך יצאו מהבניין שבו עבדו, וצעדו לכיוון שער הכניסה לגטו. ואז, תוך סיכון חיים ממש, הם חלפו על פני השומרים, והתפללו שלא יבחינו באוצרות התרבות והרוח שמתחת לבגדיהם. ליצירתיות שלהם לא היה גבול. פעם אחת הצטיידו באישור ממפקדם הגרמני להכניס לגטו ניירות כדי להסיק תנור בביתו. השומרים לא שיערו ש"הניירות המשומשים" היו מכתבים וכתבי יד של טולסטוי, שלום עליכם, ביאליק, הגאון מוויילנה וציור של שאגאל. בפעמים אחרות השתמשו בארגו כלי עבודה עם תחתית כפולה, שבתוכה העבירו ספרים וניירות מתחת לפטיש, לפלייר ולמפתח הברגים.

לעתים "חוצפתם" היתה בלתי-נתפסת. פעם, למשל, נכנסו לגטו באור יום עם כרך תלמוד ענק ומרוט, והסבירו לשומר הגרמני החמוש כי מפקדם הגרמני פקד עליהם להכניס את הספר כדי לכרוך אותו מחדש. ייתכן שהגרמני ההמום התקשה להאמין שיהודי יבדה מלבו שקר כה גס, שעלול לעלות לו בחייו, ונתן להם לעבור גם בלי לחשוב

יותר מדי. תושבי הגטו הסתכלו עליהם כעל משוגעים. בשעה שהאסירים מן השורה ניסו להבריח מזון, אנשי בריגדת הנייר הבריחו ספרים. בשעה שמאמצייהם של חברי המחתרת התמקדו בהצלת בני אדם, בריגדת הנייר ביקשה להציל כתבי-יד. "לספריים אין תחליף", הם אמרו. "אפילו אם היהודים ייכחדו, רוחם תוסיף לחיות".

אחרי שהוכנסו הספרים אל הגטו היה צריך להסתיר אותם. לפחות עשרה מקומות מסתור שימשו למטרה זו – בדירות, בבונקר ובספריית הגטו – שסיפקה לאסירים היהודים מפלט רוחני ותרבותי גם כן. הרצף הקשים ביותר. כך ניצלו, בין היתר, יומנו של הרצל ופנקסו של הגאון מוויילנה.

אף שעלילתו מתרחשת בגטו, אין זה מחקר שואה "רגיל". הוא לא מתמקד באסירים היהודים, אלא במאבק ההישרדות של אוצרותיהם הרוחניים. הוא לא עוסק בגירוש, בסלקציה ובהשמדה של בני אדם, אלא של כתבי היד שלהם. "אשוויץ של התרבות", "אקציה נגד ספרים", "קבר אחים לספרים" – אלה המונחים שבהם משתמש פישמן לתיאור גורלם של הספרים היהודיים, שעברו מיון – מי

20.19x26.95	2/2	עמוד 37	הארץ - מוסף הארץ	22/01/2021	75955158-5
אגנס - הוצאת ספרי - 25910					

מהמסתור הוברח לנו יורק – שם קם לתחייה ייווא עוד לפני כן. חברי תנועת "הבריחה", בהם גם גיבורי מרד גטו ורשה, סייעו להברחתם של הספרים מעבר לגבולות, עד שהועלו על אוניות בדרכם מעבר לאוקיינוס.

על השאלה מדוע לא העבירו את הספרים לספרייה הלאומית בירושלים (בגלגולה הקודם, כספרייה האוניברסיטה העברית), משיב פישמן כי המשורר אהרן לייסלס הוא ששיכנע את סוצקבר לוותר על הרעיון. ב-1946, בטרם קמה מדינת ישראל, הוא כתב לו: "כאן (בניו יורק) אוצרות התרבות יהיו בקרב יהודים חיים, ויהיה להם ערך חיוני. באוניברסיטה העברית, תחת הנסיבות הנוראות, הם יהפכו לשרידים עתיקים, והיחס אליהם לא יהיה חם ולבני, רחוק מזה". עם זאת, סוצקבר, שעלה לארץ והשתקע בתל אביב, לקח עמו כמה מאות מסמכים מארכיון הגטו, ושמר אותם במשך שנים בביתו. ב-1984 תרם אותם לספרייה האוניברסיטה העברית.

ומה עלה בגורלו של רוב החומר שהצילו אנשי הבריגדה, שנותר בוילנה, מאחורי מסך הברזל? מי היה יכול לדמיין, שהספרים והמסמכים היהודיים, שנותרו בוילנה, יבלו את 40 השנים הבאות בכנסיית גאורגיוס הקדוש", אומר פישמן. עד 1989 לא היו לאוצרות האלה קוראים, אבל היה להם מזל", כדבריו. הם שרדו ללא פגע אפילו את הקמפיין האנטישמי של סטלין, שייעד אותם לשריפה. מי שאחראי לכך הוא גיבור שסיפורו ראוי למחקר נפרד – אנטאנאס אולפיס, מנהל היכל הספר של ליטא.

בתום המלחמה אירגן אולפיס סיורים ברחבי המדינה בחיפוש אחר חומרי דפוס, ובכללם ספרים יהודיים, שנשלחו בידי הגרמנים לבתי חרושת לגייר ולמזבלות. מתוקף סמכותו לשמור עותקים של כל דברי הדפוס שהודפסו בליטא, הוא שמר גם את הספרים היהודיים – והחביא אותם בכנסייה, ששימשה לו כמחסן. "הוא היה החבר האחרון בבריגדת הנייר", אומר שיפמן.

בשנות ה-90, לאחר שליטא קיבלה את עצמאותה, עשרות ארגונים עשו דרכם מאירופה לנוו יורק. הפעם לא בדרכים מפוקפקות, אלא בטיסות רשמיות – ובאישור הרשויות. הם כללו את החומר שגורר בוילנה לצד ספרים יהודיים שנמצאו בגרמניה בידי בעלות הברית.

פישמן, מרצה בבית המדרש לרבנים בניו יורק, שמתמחה בתולדות יהודי מזרח אירופה, השתתף או במחקר של רבים מהספרים האלה. העובדה שהיה החוליה האחרונה בשרשרת שהחלה בבריגדת הנייר סייעה לו בחיבור המחקר החדש, שנקרא כרומון היסטורי יותר מאשר ספר עיון, ותורגם כבר ליפנית ולסינית.

ב-2012, שהרצה על גטו וילנה והזכיר, כבדרך אגב, את גבורתה של בריגדת הנייר, ניגש אליו משה מנקין, בן 93, שהתגורר בדיר מוגן בניו ג'רזי. "עבדתי בבריגדה הזאת כמה חודשים. הגנבתי כמה וכמה ספרים וניירות בעצמי, מתחת לאף של השומרים הגרמנים", אמר לו. שיפמן היה המום. הוא לא חשב שמישהו מחברי הבריגדה היה בחיים אז. "כולנו היינו בטוחים שעוד מעט ייהרגו אותנו. אז למה לא לעשות משהו טוב ולהציל כמה אוצרות? אני שוכב לעתים קרובות במיטה וחושב לעצמי, מי יודע, אולי הצלתי משהו חשוב", אמר לו. "הוא הציל את אנשיותו ואת אנשיותנו", סיכם שיפמן.

לימוד שהפיצו לבתי הספר של הגטו, וכן מהדורות נדירות, כתבי יד וציורים שנלקחו למחבוא. הם סיכנו את חייהם למען ספרים וניירות. היתה זו אמירה קיומית, שהספרות והתרבות הן ערכים עליונים, גדולים מחייו של פרט או מחייה של קבוצה", אומר פישמן. "מאחר שהם היו בטוחים במותם הקרוב, הם בחרו לקשור את שארית חייהם ואת מותם, במידת הצורך, בדברים שהיו חשובים להם באמת".

אבל לא רק למען הרוח פעלה בריגדת הנייר. פישמן מתאר כיצד שניים מעובדיה היו גם חברים בארגון הפרטיזנים המאוחד (פפ"א): מיכאל קוב"נר (אחיו הצעיר של אבא קובנר) ורוזקה קורצ'אק (יד ימינו של אבא קובנר). בין ערימות הספרים למיון הם תרו אחר מדריכים סובייטיים לייצור תחמושת, שהנאצים החרימו מהספריות בליטא. "בחבורות היה כל מה שהפפ"א ביקש: הוראות להכנת מוקשים והטמנתם, כיצד להרכיב ולהפעיל רימוניידי וכיצד לתחזק ולתקן כלי נשק", מתאר פישמן.

ליצירתיות של חברי "בריגדת הנייר" לא היה גבול. פעם אחת הצטיידו באישור ממפקדם הגרמני להכניס לגטו ניירות כדי להסיק תנור בביתו. השומרים לא שיערו ש"הניירות המשומשים" היו מכתבים וכתבי יד של טולסטוי וציור של שאגל

בלי לקבל אישור מחבריהם לבריגדת הנייר, שני חברי המחתרת הבריחה את החבורות לגטו, וסיפקו לקבוצה בראשות אבא קובנר את הוראות ההכנה למוקש שהטמינו ב-8 ביולי 1942 על פסי הרכבת ליד וילנה. היתה זו פעולת חבלה משמעותית ראשונה מסוגה. המוקש העיף את הרכבת הגרמנית מהפסים. "איש לא חשד שמאחוריו עמדו יהודים מהגטו, שלא לדבר על כך שהוא נבנה בו כות חוברת שנגנבה מייזוא", אמר פישמן.

לקראת חיסול הגטו חלק מחברי הבריגדה הצליחו להימלט ליערות. אחרים נרצחו בגטו או במחנות ההשמדה. עם שחרור וילנה מידי הנאצים וכיבושה בידי הסובייטים, חזרו אליה מקצתם, והחלו לחפש את הספרים שהסתירו. "בכל יום, שקים וסלים של אוצרות מועברים מהבונקר – מכתבים, כתבי יד וספרים באת דמויות יהודיות מפורסמות", תיאר שמרקה ביימנו. "הדיירים הפורגים של הבניין חושבים שאנחנו מחפשים זהב. הם לא מבינים לשם מה אני זקוקים לפיסות נייר מלוכלכות שתחובות בין נוצות בתוך כריות ושמיכות. איש מהם אינו יודע שמצאנו מכתבים מאת י"ל פרץ, שלום עליכם, ביאליק ואברהם מאפו; את היומן הכתוב בידו של תאודור הרצל, כתבי יד מאת ד"ר שלמה אטינגר ומנדלי מוכר ספרים".

כעת התפנו שורדי בריגדת הנייר להשלמת המשימה שהחלו תחת הנאצים. הפעם היה עליהם להבריח את החומר הזה מתחת לאפן של הרשויות בברית המועצות, שפעלו לדיכוי החיים היהודיים. מה שעלה בידי שורדי הבריגדה לחלץ

לגריסה, מי למיחזור, מי לגרמניה ומי למחתרת. 18 חודשים נמשכה הדרמה הזאת. מהצד הגרמני ניצחו עליה אנשי המטה של "מבצע רוזנברג" – סוכנות גרמנית שתפקיד היה לבזוז אוצרות תרבות ברחבי אירופה – יצירות אמנות, ספרים וכתביידי יהודיים, ממוזיאונים, ספריות ואוספים פרטיים. בחומרים האלה השתמשו הגרמנים כמקור לתחום חקר היהדות האנטישמי, "יודנפורש" נג", שנועד לספק מעטה לגיטימי של מונחים מדעיים למדיניות הנאצית של רדיפות והשמדה", כפי שמסביר פישמן.

הממונה על המבצע בליטא היה ד"ר יוהנס פוהל, כומר קתולי לשעבר שהפך לנאצי כמה שנים לפני שהופקד על שוד הספרות היהודית בוילנה, הוא למד במכון האפיפיורי בירושלים והתמקצע במקרא, ארכיאולוגיה ועברית. פישמן גם מעריך שהוא פקד כמה הרצאות באוניברסיטה העברית הצעירה. בשהותו בירושלים עלו הנאצים לשלטון בגרמניה, ופוהל וחבריו הגרמנים לספסל הלימודים שרו "דויטשלאנד אובר אלס" בארץ-יש"ר. ראל. בהמשך שב לגרמניה ופיתח קריירה כתועלמן אנטישמי שהתגאה בהיותו מומחה לעברית, שדיבר יידיש, קרא תלמוד והיה בקי אפילו בכתב רש"י.

בקיץ 1941, שבוע אחרי שהגרמנים כבשו את וילנה, הוא נכנס בשעריה. באיומי נשק הוא ואנשי שיו אילצו את מנהלי הספריות והמוזיאונים היהודיים החשובים למסור את אוצרותיהם. בהמשך גייסו לעזרתם שורת אינטלקטואלים ואנשי רוח ותרבות יהודיים, כדי לבצע את מלאכת המיון והסידור של הספרים הגנובים.

"השאלה היתה אם האינטלקטואלים היהודיים יהיו שותפים לביצוע התוכנית של הגרמנים, או יהיו למושיעי האוצרות התרבותיים שלהם, הנתרנים בסכנה", תוהה פישמן. התשובה מפורטת ב-300 עמודי הספר. היהודים ניצלו את התוכנית הגרמנית כדי להציל כמה שיותר ספרים מכליה. טיפה בים, אמנם, אך טיפה משמעותית במיוחד. במובן מסוים, אפשר לומר שהגרמנים נתנו לחתול לשמור על השמנת. הדרך, עם זאת, היתה מלאה בחששות, בקשיים וברגעים של חולשה ופסימיות. "לא, אינני שומר, אני קברני", אמר זליג קלמנוביץ, מנהל שותף במכון המדעי היהודי (ניווא), שהוקם ב-1925 וכעת הנאצים בזו את ספריו. הוא התכוון בכך לקבורתם של הספרים שעליהם שמר בקפידה כה רבה לפני הכיבוש הגרמני. "כן, אני הקברן של ייווא. עזרתי לננות מוסד תרבותי, אבל כעת הוא הולך בדרכו האחרונה", הוסיף.

את הכינוי "בריגדת הנייר" העניקו להם השומרים בשער הגטו, "כדי לרמוז שעבודתם חסרת משמעות. הם רק מעבירים ניירות", כפי שמתאר פישמן. אחרים, לדבריו, לקחו את הבדיחה צעד נוסף וקראו להם "הבריגדה שעשויה מנייר", כלומר כוונת המורכבת מאינטלקטואלים חלשי-גוף.

"העובדים היהודים שעוסקים במלאכה הזאת בוכים ממש. העיניים רואות והלב נחמץ", תיאר הרמן קרוק, מנהל ספריית הגטו. "ככל שהרבינו לבכות אותם, עדיין לא התחשלו כל כך, עד שנוכל לעמוד מנגד ולראות בשלווה באובדנם", הוסיף בפעם אחרת בהתייחסו לספרים שלא הצליחו להציל.

באחת הפעמים הגרמנים נתנו לחברי הבריגדה אישור להכניס לתוך הגטו רהיטים מהבניין החיצוני שבו עבדו. בתוך השולחנות, הארונות ושאר הפריטים, הם תחבו ספרים ומסמכים, בהם ספרי